

The problem of the language norm has always been in centre of modern linguistic science. It has been investigated by a significant number of Ukrainian linguists (I. Bilodid, S. Bibik, K. Horodenska, S. Yermolenko, M. Zhovtotbriukh, T. Kots, H. Pashkovska, M. Pylynskyi, O. Ponomaryov, V. Rusanivskyi, O. Selivanova, L. Sturhanets, etc.) and foreign researchers (H. Vynokur, V. Vynohradov, S. Vynohradov, B. Havranek, B. Holovin, Y. Yerden, L. Krysin, L. Matezius, F. Filin, L. Shcherba and others). However, there are still many controversial questions on the problem.

Nowadays theoretical problems of language norm are investigated in various linguistic centres. This term is practically used in all textbooks on phonetics and grammar, in works on lexicology, lexicography, stylistics and spelling, in dictionaries and books on language culture.

The study of the notion of the language norm in Ukrainian linguistics since 1960s makes it possible to define the lingual and socio-historical essence of the norm, its main features, criteria and vital aspects of investigation.

The problem of the normativity criteria is an actual one. The complexity and variability of the criteria of the norm can be explained by the complexity of the norm itself and the heterogeneity of the factors determining it. The author proves that all the criteria of normativity are not absolute and monosemantic, they vary and modify depending on the norm type. These factors promote the absence of a single detailed classification of linguistic norms. Due to the complexity and contradictory nature of literary norms and their features, it is quite natural that many different classifications of norms exist.

Key words: norm, language norm, features of language norm, classification of language norms, criteria of normativity, principles and application.

Отримано: 31 липня 2017 р.

УДК 811.161.2'373.611

Т. Є. Гуцуляк

ВПЛИВ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЧИННИКІВ НА ОБРАЗНО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕТНОНІМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Основоцентричний напрям вивчення словотвірних процесів, представлений в українському мовознавстві працями І. І. Ковалика, В. В. Грещука, З. О. Валюх, Є. А. Карпіловської, Р. О. Бачкура, І. Ф. Джочки, Н. М. Пославської та інших, дає змогу виокремити ключові одиниці словотвірної бази української мови в межах різних лексико-граматичних класів слів як у діахронії, так і в синхронії, їхню здатність формувати словотвірні парадигми чи гнізда, – що в певний спосіб відображає особливості мовної картини світу українців. Похідна лексика, за словами Є. А. Карпіловської, завдяки спеціалізованим формальним показникам категоризації (словотвірний формант) та специфікації (твірна основа) певного поняття становить живодайний ґрунт для виявлення тенденцій та способів сучасного україномовного номінування світу, його «ословлення» [12, 161].

Аналіз комплексних словотвірних утворень та дериваційних процесів, пов'язаних з появою інновацій, дає підстави мовознавцям виокремити низку власне мовних та позамовних чинників, що допомагають встановити базові твірні одиниці та їхні дериваційні потенції. Однією з найважливіших ознак, що визначає словотвірну спроможність мотиватора, є його **семантичний потенціал**, а саме «актуальна для певного соціуму семантика слова, здатна забезпечити широке коло уявлень й асоціацій у картині світу» [20, 15]. Не менш вирішальну роль відіграють 1) формальна структура твірної одиниці, її частининомовні особливості; 2) активність та сфери функціонування в мові та мовленні; специфіка синтагматичних зв'язків і стилістичне забарвлення мотиватора; 3) його походження та ін. [Див.: 4, 7, 20]. Вагомим позамовним чинником, який впливає на появу похідної одиниці, є, на думку Т. І. Вендіної, «духовне начало, ті етнокультурні імперативи», що призводять до актуалізації внутрішньої форми слова [5, 10].

Сучасні дериватологи, беручи до уваги концепцію синтаксичної природи словотворення (праці Є. Куриловича, Є. Л. Гінзбурга, О. С. Кубрякової та ін.), положення функціонально-комунікативного підходу до виникнення нового слова на базі висловлення (праці Н. Д. Арутюнкової, І. С. Торопцева та ін.), пропонують виводити смислову основу словотвірного акту із пропозиційної (предикативної) структури, компонентами якої є твірна й похідна одиниці [24, 173]. При цьому М. М. Янценецька вважає, що «похідне слово співвідноситься не з певним реченням чи

синтаксичним зворотом, а з глибинною пропозицією, яка може мати синтаксичне, морфологічне чи лексичне вираження» [24, 171].

«Глибинне» (семантико-граматичне) трактування предикативності як основи творення номінативних одиниць пропонує й О. О. Тараненко, виділяючи в базових структурах психологічний предикат і психологічний суб'єкт. «У тій самій чи синонімічній предикативній конструкції мотиваторами можуть виступати різні члени групи предиката залежно від того, яку ознаку мовець вважає найбільш характерною для певного об'єкта називання і здатною його індивідуалізувати» [22, 44]. Тобто «семантична поведінка» мотиватора в усіх випадках, на думку М. М. Янценецької, підпорядкована однаковим мовним вимогам: його значення постає як функціональна модель (своєрідна формула), що зумовлена роллю мотиватора в пропозиції. Кількість таких формул стосовно однієї твірної одиниці залежить від кількості «місць» у складі пропозиції (наприклад, суб'єкт за функцією, за місцем, зняряддям, суб'єкт щодо об'єкта та ін.) [24, 171–180]. Таким чином, для визначення словотвірного потенціалу мотиватора потрібно враховувати не тільки дефініційний аналіз семантики, закріпленої в словниках, але й «функціональний» тип організації лексичного значення, пов'язаний з підготовкою слова до функціонування в комунікативному акті. При цьому відбувається виокремлення тих аспектів семантики, які необхідні для вираження певного типу зв'язків. Поняття *аспект семантики* було запропоновано в працях російських дослідників О. Й. Блінової та З. І. Резанової для «відображення на семному рівні типу властивостей предметів» або породжуваних їхньою специфікою типів зв'язків референта імені [17, 6]. В українському мовознавстві цей термін закріпився в працях Є. А. Карпіловської для опису семантичного потенціалу твірних слів, при цьому «аспекти їхньої лексичної семантики формують валентності для реалізації певних похідних і здійснення завдяки їм дальшої аспектуалізації (профілювання) означеного твірним словом (чи словосполучкою) поняття» [12, 161–162]. Урахування «сітки» аспектів (профілів) семантики твірного слова, його семантичних валентностей, а також його аналогії зі словами спільної формально-змістової будови, на думку дослідниці, «дає підстави з достатньою мірою вірогідності прогнозувати появу інновацій» [12, 162] або ж допомагає розкрити причини однозначного чи багатозначного трактування варіантних номінацій [13, 67–68].

Вважаємо, що для багатоаспектного (широкого) розуміння семантичної структури лексичних одиниць, у тому числі й тих, що слугують мотиваторами у словотвірних процесах, важливим є їх аналіз з урахуванням власне семантичного, функціонального та когнітивного підходів. Наведені вище погляди М. М. Янценецької та О. О. Тараненка щодо пропозиційної (предикативної) природи дериваційних процесів власне репрезентують глибинне розуміння пропозиції, яке закріпилося в сучасних працях з когнітивної лінгвістики на позначення «структури репрезентації знань про певну ситуацію (подію), що характеризується відносною об'єктивністю й несуперечливістю і не використовує механізми уяви» [19, 603]. Відповідно семантична структура слова певним чином відображає знання носіїв мови про важливі та визначальні для елемента дійсності ознаки чи властивості. Американський дослідник у галузі когнітивної семантики Джеймс Пустейовски запровадив для аналізу лексичних одиниць поняття *qualia-структур* (тобто структур якісних атрибутів об'єктів), які містять відомості про склад і форму об'єкта (названого непохідною одиницею), про виконувани ним функції і про його призначення. Комплекс цих ознак детермінує сполучуваність слова або ж пояснює її неможливість [25, 419; 14, 452]. Такий підхід до аналізу семантичної структури підтримала й розвинула у своїх працях російська дослідниця О. С. Кубрякова, яка на прикладі відносних прикметників доводить, що їхні можливі значення є передбачуваними й заздалегідь визначені не тільки семантикою вихідного слова, а головне – його концептуальною структурою, – і це усуває потребу в надто загальному формулюванні значення цих слів [14, с. 454]. Семантична структура лексичної одиниці фіксує в мові або реалізує в мовленні лише окремі фрагменти інформації певних концептів – як таких різносубстратних одиниць, що «інтегрують ядерну структуру (поняття) з іншими результатами пізнавальної діяльності: уявленнями, гештальтами, асоціативно-образними, оцінно-емотивними компонентами тощо» [19, 295].

У процесі словотворення мовець не тільки обирає найбільш затребуваний аспект семантики мотиватора, але й може встановлювати із використанням мисленневих механізмів аналогії, подібності чи суміжності асоціативні зв'язки між елементами дійсності й відповідно між концептуальними (поняттєвими) сферами, до яких вони належать. У такий спосіб, на нашу думку, виникають **образні деривати** української мови, засновані на «типових для певної мовної культури образах» [23, 4]. Своєю морфолого-семантичною структурою образні деривати закріплюють особливий процес творення мовних одиниць, який, за словами О. О. Селіванової, не може бути пояснений з погляду традиційної концепції синтаксичної природи деривації, оскільки «асоціативно утворені слова ґрунтуються на механізмах метафоричного моделювання, гештальтування тощо» [19, 116]. Теоретичне підґрунтя такого підходу пов'язане з тим, що дослідниця підтримує погляд американського лінгвіста Дж. Лакоффа щодо трактування пропозиційного типу мотивації як

«ідеалізованої когнітивної моделі, ментальної сутності, у якій не використовуються механізми уяви» [19, 603]. Схожі думки висловлює й М. М. Янценецька, яка, відводячи ключову роль пропозиції в утворенні похідних одиниць, теж зараховує до специфічних ознак метафоричних утворень «власне ментальний характер» останньої із трьох базових пропозицій, а саме тієї, що закріплює подібність між об'єктами зіставлення. Асоціативні відношення при цьому зумовлені зближенням уявлень про денотати у свідомості людини, а не їх реальними зв'язками [24, 175–176].

У процесі творення образних одиниць української мови вибір мотиватора та його дериваційний потенціал підпорядковані процесам метафоричного та подекуди й метонімічного моделювання асоціативно-образних уявлень про елемент дійсності. Належність мотиватора до певної джерельної бази (лівої частини метафоричної моделі) відображає вплив національно-культурних стереотипів, історичних, духовно-ціннісних чинників, комунікативних інтенцій номінаторів [8, 162]. Образна деривація, так само як і будь-які інші словотвірні процеси, підпорядкована реалізації комунікативних потреб мовця (у тому числі відображенню його емоційно-оцінного чи раціонально-оцінного ставлення до об'єкта називання). У структурі похідного слова «сміслові завдання мовленнєвого акту відображає відсильна частина» [15, 16], тобто та, що пов'язана з обраним мотиватором.

Значною мірою на словотвірний потенціал твірних одиниць впливають закріплені в системі мови дериваційні ресурси – словотвірні форманти та словотвірні моделі. До того ж між твірною основою й дериваційним засобом повинна бути «семантична сумісність, відповідність», виявлена у виборі формантом основи з певним категорійним значенням або такої, що за своїм змістом належить тільки до однієї чи кількох лексико-семантичних груп [7, 8]. Для визначення словотвірного потенціалу основ, залучених у процеси образної деривації, важливу роль відіграє не тільки входження мотиватора до певної семантичної сфери, але і його активність стосовно інших одиниць цієї сфери, його «культурна опрацьованість» (частота вживання слова, здатність бути в центрі великої фразеологічної групи, входити до складу прислів'їв та інших популярних текстів) [6, 27–36].

Саме таку специфіку виявляють лексеми-мотиватори – **етноніми** – назви етнічних груп людей (племені, племінного союзу, народності, нації); а також етнографічних об'єднань у складі цих угруповань та груп споріднених народів [11, 179]. Загалом основи етнонімів не засвідчують високої активності в процесах творення образних дериватів української мови на відміну від тих випадків, коли результатом деривації є похідні, позбавлені образного змісту. За спостереженнями З. О. Валюх, словотворча здатність іменників – назв осіб за етнічною й національною належністю неоднакова. З-поміж них є «дуже результативні» твірні основи, яким властиво реалізовувати свої дериваційні потенції в похідних іменниках, прикметниках і дієсловах, до того ж «практично кожен іменник досліджуваної групи виявляє необмежену спроможність до утворення прикметників та іменників із модифікаційним значенням» [4, 70]. У формуванні образних мотиваційних відношень, як підтверджують наші пошуки, центральне місце посідають етноніми **циган / ром (цигани / роми)** та **жид / єврей**.

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати образно-дериваційний потенціал назви **циган / ром (цигани / роми)**, беручи до уваги здатність цього мотиватора формувати розгорнуті образні парадигматичні утворення, та описати вплив традиційних стереотипних уявлень про **циганів / ромів** на структурно-семантичні особливості образних похідних одиниць української мови.

У сучасному українському офіційно-діловому й науковому дискурсі простежуємо активне запровадження паралельного до етноніма **цигани** відповідника – **роми**. Популярними стають номінації *ромська етнічна група, нація, ромські студії, ромська газета, мова, ромське мистецтво, ромологія* та ін. Попри те ця назва не може конкурувати з лексемою **цигани** щодо формування образних морфологічних та семантичних дериватів з огляду на історію закріплення цих етнонімів, їх поширення та функціонування в українській мові. До того ж синонімічні (варіантні) назви по-різному виявляють свою словотворчу спроможність, і загалом, як вдалося спостерегти Р. О. Бачкуру на прикладі слів окремих лексико-семантичних груп, «синонімічні відношення здебільшого знижують здатність твірних основ утворювати нові деривати» [1, 75], а окремі елементи синонімічних груп переважно є словотворчо непродуктивними. У вживанні останнім часом в Україні терміна **роми** відомий історик Н. О. Зіневич вбачає вияв політкоректного ставлення до цієї етнічної групи. Проте з огляду на власне історичні та загальнономовні чинники більшу культурну опрацьованість в українській мові та активне функціонування в різних сферах отримав етнонім **циган (цигани)**. На думку А. Вежбицької, якраз загальнономовність мовної одиниці, а не периферійність впливають на її входження до «ключових» слів певної мови [6, 36]. За матеріалами ЕСУМ, лексема **циган** була закріплена як запозичення із грецької у старослов'янській мові. Етимологія цього етноніма є не зовсім зрозумілою й пов'язується із середньогрецьким словом на

позначення «представника візантійської еретичної секти» (оскільки цигани прийшли до Європи через Візантію) (ЕСУМ, VI, 244). За даними Н. О. Зіневич, перші писемні згадки про циган на сучасних теренах України в історичних документах (грамоти польських королів, львівські акто-ві книги, литовський статут), припадають на XV ст., а масовий (здебільшого) примусовий пере-хід цієї етнічної групи на осілість в українських землях розпочався з другої половини XVIII ст. [10, 42–43]. Тому українці настільки звикли, за словами С. В. П'ятаченка, до присутності цього непосидючого народу, що здавна вважали його невіддільним від своєї історії [16, 240]. Сприй-няття корінним населенням чужих народів, сформоване впродовж тривалого часу, призводить до закріплення в колективній свідомості етнічних стереотипів, які в певний спосіб знаходять своє відображення в мові, літературі й традиційно-обрядовому житті.

У своєму дисертаційному дослідженні Ю. Сілецький доводить, що в узвичаєному світогляді українців стереотип *рома (цигана)* постав в основному під впливом його кочового (чи радше – бродяжницького) способу життя; участю в крадіжках, шахрайстві; у причетності циганських жінок до гадального промислу, схильності до неробства, легковажного ставлення до труднощів життя. Безумовно, що всі ці чинники «спричинили формування цілого спектру різноманітних (і водночас різко контрастних) характеристик представників цієї етнічної спільноти – від відверто негативних до комічних чи навіть позитивних» [21, 12]. Відповідно такі традиційні уявлення в українській мові відображає вагома кількість стійких народних порівнянь з компонентом *циган* (52 вислови) (подаємо за ССНП) та приповідок (47 одиниць) (подаємо за Г-рНП). В основу формування сталих висловів покладено ознаки, що відображають зовнішність циганів, їхню бідність, непоквапливість, ледарство, схильність постійно волочитися з місця на місце, щось перепродувати, вдавати нещасних; невміння осилити традиційні для українців способи ведення господарства та ін.: *чорний як циган; багатий як циган на блохи; обдертий як циган; обдури мов циган на ярмарку* (ССНП, 158–160); *циган і лис, то оба браття; знає ся як циган на пасіці; над цигана нема пана: в него все Великдень; цигана ноги свирб'їт* та інші (Г-рНП, 381–384). Ковальську майстерність представників цієї етнічної групи засвідчує вислів *наліг як циган на ковадло (на точило)* у значенні 'посилено працювати' (ССНП, 159).

Назви, мотивовані етнонімом циган, закріпилися й у народнообрядовому житті українців – *цигани куй(ю)т* – *заст. звичаєве*, рід ритуальної гри при покійнику (СБГ, Ч. II, 252); *циганщина* – весільний обряд, у якому передодягнені гості ходять по хатах, танцюють та «випрошують» різні речі (ЕСУМ, VI, 244); *цигане-гудаци* – весільні музики (СЛІГ, 333). В українській літературі образ *цигана* відомий ще з текстів апокрифів, народних легенд та переказів, він є невід'ємною традиційною частиною вертепної драми, різдвяної гри «Коза» та колоритним образом-персонажем художніх творів. Усі наведені чинники засвідчують, що тривале контактування українців із цією неслов'янською етнічною спільнотою позначилося на різних сферах їхнього життя, сформу-вало чітко усвідомлення своєї «іншості» й отримало реалізацію в структурно-семантичних особливостях мовних одиниць.

Формування етнічних стереотипів щодо чужоземців є невід'ємною частиною етнокультури кожного народу. Російська дослідниця О. Л. Березович пропонує позначати узагальнену оцінку «чужого» поняттям ксенопсихології, реалізованої у словах і фразеологізмах (ксенонімах), що виникли на основі етнонімів і топонімів та мотивовані узагальненими уявленнями про чужі народи й землі (ксеномотивація) і здебільшого містять негативну оцінку: «чуже» як аномальне, неправильне, шкідливе, «дике»; зрідка – позитивну: «чуже» як краще за якість [2, 404–407]. Найважливішою властивістю ксенонімів, беручи до уваги семантичні деривати різних слов'янських і неслов'янських мов, дослідниця вважає варіативність твірних основ – назв етнонімів і топонімів, що нівелює їх «адресність» і створює номінативний парадокс, коли різні твірні одиниці породжують однакову похідну мотивувальну семантику: «чужий» – 'аномальний', 'дивний', 'неправильний' і т. ін. [2, 407–409].

На нашу думку, для аналізу образних морфологічних дериватів поняття ксеномотивації може бути застосоване лише частково як реалізація в мотивуванні похідних слів уявлень про чужі народи. Як засвідчує аналіз фактичного матеріалу – образних похідних утворень від етноні-ма *циган* – іменників, прикметників, дієслів і прислівників – мотивувальна ознака найчастіше пов'язана із чітко встановленим фрагментом інформації (відповідно – аспектом семантики), підкріпленням етнічними стереотипами й актуалізованим у процесі асоціативно-образного зближен-ня поняття.

Структурно-семантичні особливості образних дериватів засвідчують реалізацію низки важ-ливих ознак, закріплених за назвою *циган* і сформованих у свідомості мовців упродовж тривало-го часу. Це дає підстави вважати такий етнонім еталоном для формування асоціативно-образних зв'язків, що реалізують мотивувальну семантику певного типу. Творення образних дериватів від основ етнонімів належить до **антропоморфної метафоризації** із різними чітко не закріпленими

реципієнтними зонами. У структурі словотвірної парадигми, що виформовується довкола твірної бази **циган** (**цигани**), виокремлюємо ад'єктивну, субстантивну, дієслівну та прислівникову зони, деривати яких реалізують різні аспекти семантики, актуалізовані у словотвірних процесах.

Ад'єктивну зону становлять похідні одиниці **циганкуватий**, **цигануватий** і **циганський**, які у процесі словотворення набули дериваційного значення «ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом». Його виокремлення підтверджує семантичну інваріантність формантів **-уват-** (**-куват-**) та **-ськ-** і зарахування їх до контекстно-залежних, чи контекстно-інваріантних прикметникових афіксів. Спільними мотиваційними ознаками появи таких дериватів є зовнішня подібність до **циганів** (темний, чорний колір волосся, шкіри, очей, загалом вигляду людини) та внутрішня подібність за особливостями характеру, поведінки. Однак попри легко встановлювані мотивувальні ознаки словникові тлумачення лексичного значення містять дещо узагальнені дефініції, наприклад: **циганкуватий** – *розм.* Схожий на цигана, циганку // Такий, як у циган (СУМ, XI, 209); **циганський** – прикм. до цигани. // Такий, як у циган // Власт. циганам (про характер, вдачу) (СУМ, XI, 209). Це засвідчує відсутність чітко виявленого зв'язку з певним денотатом, тобто предметно-поняттєві відношення виражені слабо, а семантичні компоненти яскраво не виокремилися й актуалізуються лише в певних контекстах, відображаючи різні сторони об'єктів порівняння. Тому пропонуємо такий тип значень окреслити терміном **образно-компаративні** значення. Їх реалізацію розкривають контекстні зв'язки слів: *Дивиться Христина на веселе циганкувате обличчя Юрка, на його задьористі, повні іскристого сміху очі й мимоволі починає посміхатися* (М. Стельмах) (СУМ, XI, 209). У гуцульських говірках прикметник **циганкуватий** засвідчує фіксування, виокремлення ознаки, пов'язаної із темним кольором шкіри, – 'смуглий; схожий на цигана' (МГуц, 214).

Актуалізацію семи «**темний**, **чорний**» реалізують і **семантичні деривати**, що підтверджує стійкість закріплених у колективній свідомості асоціативно-образних зв'язків. Такі одиниці здебільшого виявляють своє функціонування в розмовному та діалектному мовленні й представлені **орнітонімами**: **циган**² – польовий горобець, **циганка** – чайка звичайна, – назви закріпилися з огляду на темні (чорні або коричневі) тони в забарвленні цих птахів (ЕСУМ, VI, 245); **циганка**² – *орн.* Сіра чубата гуска (СПГ, 228); **зоонімами**: у буковинських і гуцульських говірках – **циган**¹ – чорний баран; **циганка** – чорна вівця (СБукГ, 623); вівця темної масті (МГуц, 214); **флорономенами**: **циганка**² – ломиніс; чина чорна (за темним кольором плодів рослин) (ЕСУМ, VI, 245); **циганка** – 3. *бот.* Сорт картоплі з темно-синьою, аж ніби чорною шкіркою (СЗПГ, 240); **циган**² – *бот.* Їстівний гриб, який при розрізі швидко синіє (СБукГ, 623); **цигани** – чорні гриби (СНГ, 269); **циганки** – сорт яблук червоного кольору (мотивація пов'язана з темно-червоним забарвленням) (ЕСУМ, VI, 245); **циганка**³ – *розм.* Зимовий сорт яблуні, що має соковиті плоди з темно-червоною шкіркою; плід цього сорту (ВТССУМ, 1583).

Інші аспекти семантики твірної бази **циган** (**цигани**) реалізує ад'єктив **циганський**, а саме **внутрішню подібність за ознаками характеру, поведінки**: *Я дарма що біла, а маю циганську натуру, і вештатись по світі мені мило* (Леся Українка) (СУМ, XI, 209). Наведений контекст відображає зв'язок з особливістю цієї етнічної групи часто змінювати місце проживання, вести кочовий спосіб життя, що загалом містить нейтральні конотації. Конкретизацію названої семантичної особливості передає лексема **цигануватий** – схожий на цигана з виду чи вдачею, подана у ВТССУМ (с. 1583) й відсутня в СУМ.

Дещо інші асоціативно-образні зв'язки – «**брехливий, як циган**» закріплено в утворенні образного прикметника **циганський** у лемківських говірках – 'брехливий, який не викликає довіри' (СЛГ, 333).

Творення образних дериватів **субстантивної зони** відбувається на основі схожих мотиваційних відношень, що ґрунтуються на встановленні подібності за кольором та вдачею. Реалізацію ознаки «темний, чорний, як циган (циганка)» засвідчують структурно-семантичні особливості назви квітів – розлогих чорнобривців – **циганкуци**, зафіксованої ЕСУМ як семантично видозмінене запозичення зі східнороманських мов. Її походження пов'язують із рум., молд. словом **Țigăncuța** «циганочка», утвореним від **Țiganca** «циганка» за допомогою зменшувального суфікса **-cuț(a)** (ЕСУМ, VI, 245). Схожі семантичні зміни І. В. Гороф'янюк фіксує в подільських говірках і для лексеми **циганка** також на позначення чорнобривців [9]. Такий аналіз дає підстави зарахувати лексему **циганкуци** до образних морфологічних дериватів, що розвинулися внаслідок образної (образно-метафоричної) мотивації. Питання про включення таких одиниць до морфологічних, а не семантичних утворень є дискусійним у сучасному мовознавстві. Проте його розгляд усе частіше пов'язаний із закріпленням за суфіксами **пестливості** й **зменшеності** статусу контекстно-залежних (див. праці О. О. Тараненка, О. Ф. Тилик та ін.).

У субстантивній зоні образних одиниць виокремлюємо деривати, утворені на основі подібності до **циганів** за **рисами характеру або поведінки**, внаслідок цього семантична структура похідних

одиниць фіксує семи 'шахрайство', 'обман', 'бродяжництво', підкріплені етнічними стереотипами: **циганство** – *заст.* 1. Шахрайство, обман. *Три мужики входять, живо розмахуючи руками і викрикуючи: – Ні, то ошука! То циганство! То не може бути!* (І. Франко). 2. Бродяжництво. *Образно. *Є обов'язок – і тоді людина стоїть у житті на твердо визначеному місці. І є блукання. Мандри. Циганство. Швендяння* (П. Загребельний) (СУМ, XI, 209); **циганота** – обман (СБГ, 252); **циганерия** – 1. Вільний спосіб життя (СЛГ, 333); **циганина** – брехня, обман (СЛГ, 333).

Суфіксальні форманти **-ств(о)**, **-от(а)**, **-ій(а)** (у діалектному мовленні фонетичний варіант **-ий(а)**), **-ин(а)**, залучені в процеси словотворення, належать в українській мові до продуктивних засобів вираження дериваційного значення «абстрактні, збірні назви». У похідних, утворених на базі етноніма **циган (цигани)**, вони позбавлені здатності виражати такий зміст, натомість чітко вказують на «риси характеру або поведінки, що роблять когось схожим на певну особу». Таке «вужче» словотвірне значення Л. О. Родніна подає тільки для дериватів із суфіксом **-ств(о)** [18, 114], проте, як засвідчують матеріали діалектних словників, закріплювати в морфологічній будові слова подібність, встановлювану мовцем щодо психічних (внутрішніх) ознак людини, можуть й інші форманти, пов'язані з позначенням абстрактних узагальнених ознак. Щодо твірної бази деривата **циганство**, то формально він може бути пов'язаний з прикметником **циганський**, але за семантичними особливостями тяжіє до іменника **цигани**, – тому зараховуємо його до відсубстантивних утворень.

Негативний образ **циган**, пов'язаний із виявом їхніх рис характеру (вдачі) – обманювати, видурювати, ошукувати, настирливо випрошувати, фіксують мотиваційні відношення, що лягли в основу творення відіменникових дериватів **дієслівної зони: циганити** – *розм.* Випрохувати, видурювати що-небудь; канючити. // Обманювати, шахрувати (СУМ, XI, 209); *Від двох років циганив у бабці дрібні гроші; Ти мене не цигань, що була в Олі, по очах бачу, що кажеш неправду* (ЛексЛьвів, 608);

вициганити – *розм.* Добути, настирливо просячи, вимагаючи (СУМ, I, 536); *Через агронома вициганили Шамілеві в конторі навіть довідку якусь жалюгідну, з розмазаною печаткою* (О. Гончар) (КУМ); **вициганити, вициганювати** – видурювати, виманювати (СЛГ, 48);

нациганити, нациганитися – нажебрати (-ся), наканючити (-ся); *рос.* напопрошайничать (-ся) (РУС, 1348);

оциганити, оциганювати – обманювати, ошукувати (ВТССУМ, 871);

обциганити – *зах-укр., розг.* Обдурити (Арго, 269);

перециганити – видурити (ЕСУМ, VI, 244); **перециганити, перециганювати** – *у кого що, рос.* выманить, купить обманом; перецыганивать, перецыганить (РУС, 1995);

попоциганити – нациганити (-ся) досхочу (РУС, 1348);

уциганити – *жарт., зах.* Обдурити, ошукати (ВТССУМ, 1522).

Усі наведені деривати за особливістю мотиваційних відношень, що призвели до їх творення, – «поводити себе, як циган; виявляти риси характеру, властиві циганам» – вважаємо десубстантивами, морфологічно оформленими за допомогою суфіксального та конфіксальних формантів, що увиразнюють характер виконання дії (*ви-...-ува-ти* – «раз у раз здійснювана дія»), ступінь її інтенсивності (*о-...-ува-ти; пере-...-ува-ти*), результативні відношення (*на-...-и-ти; об-...-и-ти; у-...-и-ти*), багатократність з максимальним виявом (*попо-...-и-ти*). Поєднання таких афіксів з основою, що зазнала переосмислення, надає похідним утворенням особливого стилістично-експресивного забарвлення, а контекстне оточення образних дериватів значною мірою може вносити зміни у словотвірне значення формантів.

З формального боку, наведені похідні одиниці близькі до префіксальних утворень, твірною базою для яких могло послужити дієслово **циганити**. Проте, вважаємо, що вибір мотиватора – етноніма **циган (цигани)** відображає загальні тенденції творення образних відсубстантивних одиниць, пов'язаних із метафоричним та метонімічним моделюванням асоціативно-образного уявлення про елемент дійсності. У процесі появи відсубстантивних образних дієслів задіяними є обидві моделі: метафорична слугує базою для формування образної семантики, а метонімічна має стосунок до появи категорійного значення процесуальної ознаки через зв'язок із денотатом, її носієм [8, 163].

Асоціативно-образні зв'язки з **циганом**, які реалізують подібність за ознакою **темного, чорного кольору**, фіксуємо при творенні морфолого-синтаксичного деривата **циганом**: *Пустиня циганом чорніла: Де город був або село – головня уже не тліла, І попів вітром рознесло* (Т. Шевченко) (СУМ, XI, 208–209). У сучасному мовознавстві адвербіальні лексеми з порівняльно-уподібнювальною семантикою, що розвинулися на основі безпрियменникових форм О. в. іменників, ще не отримали однозначного трактування щодо особливостей їхнього творення та мотиваційних відношень, у яких вони перебувають з твірною базою. Вважаємо, що вживання іменника в синтаксичній позиції атрибутивного прислівника способу дії (рідше іншого типу) призводить до появи

в його семантичній структурі компаративного дериваційного значення (*образного порівняння*), формальним виразником якого є суфікси -ою (-ею); -ом (-ем). У наведеному контексті зв'язок із чорним кольором, окрім прислівника, містить й основа дієслова *чорніти*, тому появу порівняльно-уподібнювального значення для лексеми *циган* можна потрактувати або як вияв міри для називання ознаки чорний: *циганом чорніти* – бути *дуже, надзвичайно* чорним, як циган; або ж як вказівку на ступінь поширення цієї ознаки: місцевість була *геть-чисто, всуціль* чорною. Вважаємо, що образний дериват *циганом* перебуває на синтаксичному ступені адвербіалізації, який ще не передбачає виокремлення лексеми з прислівниковим значенням у словниках.

Отже, формування образно-дериваційного потенціалу етноніма *циган (цигани)* опирається на концептуальну структуру слова, а саме на етнічні стереотипи, сформовані впродовж тривалого часу спільного проживання цієї етнічної групи поряд з українцями на одній території. Чітке усвідомлення корінним населенням своєї «іншості» щодо зовнішнього вигляду та моральних якостей, традиційно-обрядової культури, способу проживання та ведення господарства зумовило виокремлення виразних мотивувальних ознак, що лягли в основу творення образних дериватів української мови. Найважливішими з-поміж них у словотвірних процесах виявилися асоціативно-образні зв'язки, спрямовані на зближення понять на основі подібності за ознакою чорного (темного) кольору та за рисами вдачі або поведінки (схильність циганів змінювати місце проживання, обманювати, видурювати, ошукувати, настирливо випрошувати). Формування довкола етноніма *циган (цигани)* образної парадигми, представлені морфологічними та морфолого-синтаксичним дериватами ад'єктивної, субстантивної, дієслівної та прислівникової зон, свідчить про «культурну опрацьованість» цієї мовної одиниці та її важливість для формування лексико-семантичних особливостей мовної картини світу українців.

Список використаних джерел

1. Бачкур Р. О. Синонімічні та антонімічні відношення як словотвірні детермінанти в сучасній українській мові (на матеріалі відіменникового словотвору) / Р. О. Бачкур // Вісник Прикарпатського університету. – Філологія. – Вип. 44–45. – Івано-Франківськ, 2015–2016. – С. 71–75.
2. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования / Е. Л. Березович. – М. : Индрик, 2007. – 600 с.
3. Блинова О. И. Мотивология и ее аспекты / О. И. Блинова. – 2-е изд., стереотип. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2007. – 394 с.
4. Валюх З. О. Параметри дериваційної парадигми іменників – назв осіб за етнічною та національною належністю / З. О. Валюх // Рідний край. – 2004. – № 1 (10). – С. 65–71.
5. Вендина Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т. И. Вендина. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.
6. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А. Д. Шмелёва / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
7. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 199 с.
8. Гуцуляк Т. Є. Образно мотивовані прикметники української мови (на матеріалі відсубстантивних дериватів із суфіксом -уват- (-юват-)) / Т. Є. Гуцуляк // Virtus : Scientific journal [голов. ред. М. А. Журба]. – 2017. – № 13. – С. 159–165.
9. Гороф'янюк І. В. Етноніми як база творення українських флорономенів / І. В. Гороф'янюк // Мовознавчі студії. Випуск 3 : Діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження професора Гаврила Шила) / [упорядники : Л. Баранська, Н. Грицик, К. Іваночко та ін.]. – Дрогобич : Швидкодрук, 2010. – С. 42–50.
10. Зіневич Н. О. Цигани в Україні : формування етносу і сучасний стан / Н. О. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40–52.
11. Карпенко Ю. О. Етнонім / Ю. О. Карпенко // У книзі : Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000. – С. 179.
12. Карпіловська Є. А. Семантичний потенціал слова як основа прогнозування інновацій / Євгенія Карпіловська // Мовознавчий вісник. – Черкаси, 2008. – Вип. 7. – С. 161–170.
13. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
14. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования / Е. С. Кубрякова // Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 439–459.

15. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 199 с.
16. П'ятаченко С. В. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі / С. В. П'ятаченко // Матеріали до української етнології. – Вип. 6. – 2007. – С. 235–241.
17. Резанова З. И. Словообразующие возможности существительного : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук спец.: 10.02.01. «Русский язык» / З. И. Резанова. – Томск, 1983. – 18 с. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: «Українська мова»
18. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 57–119.
19. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
20. Свечкарева Я. В. Деривационный потенциал номинаций времен года в динамическом аспекте : на материале русского языка XI–XX вв. : дис. канд. филол. наук спец.: 10.02.01 «Русский язык» [Электронный ресурс] / Я. В. Свечкарева. – Томск, 2007. – 209 с.. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/>.
21. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : 7.00.05 «Етнологія» / Ю. Р. Сілецький. – Львів, 2009. – 19 с.
22. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
23. Юрина Е. А. Образный строй языка / Е. А. Юрина. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2005. – 156 с.
24. Янценецкая М. Н. Пропозициональный аспект словообразования (обзор работ сибирских дериватологов) / М. Н. Янценецкая // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2014. – № 1 (27). – С. 167–192.
25. Pustejovsky G. The generative lexicon / G. Pustejovsky [Электронный ресурс] // Computational Linguistics. – 1991. – Vol. 17 (4). – P. 409–441. – Режим доступа : <https://scholar.google.com>.

Список умовних скорочень

Арго – Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 686 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь; ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

Г-рНП – Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко : 2-е вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 3. – 699 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – Т. 6 : У–Я / уклад. Г. П. Півторак [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2012. – 568 с.

КУМ – Корпус української мови. Лінгвістичний портал. Мова. info. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>.

ЛексЛьвів – Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Наталя Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 672 с.

МГуц – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Рошішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

РУС – Російсько-український словник. За ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова [Електронний ресурс (підготував О. Телемко)]. – К. : Держ. вид-во України – УАН, 1924–1933. – Т. 1–3. – К. : К.І.С., 2007 / Режим доступу : <http://www.r2u.org.ua>.

СБГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Частина друга (О–Я). – К. : Наукова думка, 1984. – 516 с.

СБукГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СЗПГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Т. 2. О–Я. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 458 с.

СЛГ – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування і підготовка до друку Є. Д. Турчин. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

СНГ – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник Г. Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

ССНП – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

СУМ – Словник української мови : В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Анотація. У пропонованій статті розглянуто формування довкола спільної твірної бази – етноніма *циган / ром* образної парадигми, що включає морфологічні та морфолого-синтаксичні деривати. Встановлено, що образно-дериваційний потенціал досліджуваного мотиватора опирається на концептуальну структуру слова, а саме на етнічні стереотипи, сформовані впродовж тривалого часу.

Ключові слова: відсустантивні деривати, етнонім, образно-дериваційний потенціал слова, образна парадигма, стереотипні уявлення.

Summary. In the process of forming of Ukrainian language figurative units the choice of the motivator and its derivation potential are subordinated to metaphorical and, sometimes, metonymic modeling of associative-figurative representations about the element of reality.

In the presented article we aim to analyze the figurative-derivational potential of ethnonyms *tsyhan / rom* (*tsyhany / romy*), taking into account the ability of this motivator to form an expanded paradigmatic formation that has a tendency to expand into a word-building nest and also to describe the influence of traditional stereotypical notions of *Gypsy / Roma* on the structural and semantic peculiarities of figurative-derivational units of the Ukrainian language.

During the analysis, it was found that the formation of the figurative-derivational potential of ethnonym *tsyhan* (*tsyhany*) relies on the conceptual structure of the word, namely on ethnic stereotypes formed over a long period of joint residence of this ethnic group along with Ukrainians in one territory. A clear understanding of the indigenous population of its «primacy» with regard to appearance and moral qualities, traditionally ritual culture, way of living and farming led to the identification of distinct motivational features (aspects of semantics), which formed the basis for the forming of figurative derivatives of the Ukrainian language. The most important among them in word-building processes were associative-figurative connections, aimed at converging concepts based on similarity based on the black (dark) color and the features of character or behavior. Formation around the ethnonym *tsyhan* (*tsyhany*) figurative paradigm represented by the morphological and morphological-syntactic derivatives of the adjective, substantive, verbal and adverbial zones testifies to the «cultural elaboration» of this linguistic unit and its importance for the formation of lexical-semantic features of the linguistic picture of the world of Ukrainians.

Key words: substantivized derivatives, ethnonym, figurative-derivative potential of words, figurative paradigm, stereotypical representations.

Отримано: 9 серпня 2017 р.

УДК 811.161.2'373-112

В. В. Денисюк

ПРИВАТНИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ XVIII СТ.: КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ СТАТУС ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

XVIII ст. для дослідників історії розвитку української літературної мови становить значний інтерес. Наукові розвідки засвідчують, що лінгвісти по-різному потрактовують мовну ситуацію, що склалася на українських землях: від винародовлення України й формування російської літературної мови на українсько-церковнослов'янських мовних традиціях (І. Огієнко), «втомленості» староукраїнської мови та її занепаду у XVIII ст. (В. Русанівський) до тяглості й неперервного розвитку, відходу від церковнослов'янської писемної традиції та вибудовуванні нової літературної мови на народнорозмовній основі (В. Передрієнко). Домінантою попередніх двох століть стало жанрово-стильове збагачення староукраїнської літературної мови. Не можна стовідсотково погодитися з тими дослідниками, які кваліфікують XVIII ст. періодом занепаду. На загальному тлі розвитку держави це може видатися правдоподібним, однак конкретні сфери функціонування суспільства, зокрема й мови як суспільного явища, демонструють удосконалення й розвиток жанрів і стилів. У цьому аспекті помітне явище для досліджуваного періоду становить поступове виокремлення з офіційно-ділового власне епістолярного стилю. Протягом XVIII ст. спостерігаємо його жанрове розшарування, лексичне збагачення і специфічне граматичне оформлення.